

C. Neri, *Saffo. Testimonianze e frammenti. Introduzione, testo critico, traduzione e commento*, Berlin, De Gruyter, 2022, ISBN 978-3-11-073936-7.

Saludem aquí l'edició d'un dels llibres de l'any i de la dècada, una edició completa de l'obra de Safo de Lesbos. El seu curador, el professor bolonyès Camillo Neri, ve precedit no tan sols per una desena de treballs sobre la pròpia Safo, ans també pels més ambiciosos estudis sobre Erinna de Telos<sup>1</sup>. Neri compta entre els millors coneixedors de la història de la llengua grega, la lírica arcaica i la crítica textual, i la seua perícia en matèries tan diverses com la mètrica, la música i la recepció de la literatura grega en fan el filòleg idoni per a una edició com aquesta, d'una exigència extrema.

Som davant de la més ampla col·lecció tant de fragments com de testimoniats, el que ja representa una contribució insubstituïble per a diverses menes de lector, no només l'estudiós de la lírica lèsbia i l'interessat en la recepció de Safo. Nogensmenys la voluntat d'arreglar tots aquests materials no reposa sobre una tasca erudita de simple detecció i esporga de referències a l'autora literària més famosa de tots els temps; Neri ha atacat la problemàtica de l'obra fragmentària sàfica més recent, inclosos els que han passat per les mans del *πολύτροπος* Obbink<sup>2</sup>. A més de la dificultat de l'edició d'una obra sotmesa a una transmissió poc amable, Neri ha aconseguit de treballar sempre sota les divises de l'objectivitat i la professionalitat, a una època en què determinades (males) lectures de Safo han dut a la construcció d'una etopeia estranya a la realitat de les evidències.

Una contribució en teoria menor havia aparegut el 2017, amb la traducció a càrrec de Federico Cinti<sup>3</sup>. En realitat es tracta d'un volum de gran valor per la conjunció dels quatre elements que retrobem aquí: una introducció completa per la profunditat i l'amplària, una edició crítica, una traducció literària i alhora exactíssima, i un comentari generós i atent a tots els problemes filològics i literaris. Com a avanç de la present *editio maior* el volum de fa cinc anys està destinat a una vida pròpia en mans de lectors de tota condició, inclosos els estudiants que s'especialitzen en filologia grega.

El volum acuradament editat per De Gruyter inclou els cinc fulls d'un molt personal prefaci (I-V) del qual destacarem la humilitat i sensibilitat de l'autor, una extensa i magistral introducció (pp. 1-100), l'edició pròpiament dita de fragments i testimoniats (pp. 101-409), la seua traducció (pp. 410-533), el comentari (pp. 535-949), la bibliografia i els índexs (pp. 1039-1124). El conjunt configura un homenatge a la millor filologia, elaborat al llarg d'una vintena d'anys amb el pòsit de la reflexió i la solidesa d'una lectura de persona vertaderament entesa. De la introducció, que Neri ha escrit amb el propòsit que pugui ésser emprada de manera autònoma, n'hi ha prou de dir que és la millor porta al coneixement de Safo, fins i tot si l'economia ha obligat a sintetitzar al màxim aspectes tan rellevants com els de la llengua i la mètrica (pp. 33-41 i 41-43, respectivament). Potser que l'autor ha hagut d'estendre's en aparença almenys amb més detall en tot allò que té a veure amb la recepció de l'obra i la figura de Safo a les èpoques moderna i contempo-

1. C. Neri, *Studi sulle testimonianze di Erinna*, Bolonya 1996; *Erinna. Testimonianze e frammenti*, Bolonya 2003.

2. Com ho diria el West, a qui manllevem la frase, *in tantam paludem ingredi nolo*.

3. C. Neri & F. Cinti, *Saffo. Poesie, frammenti e testimonianze*, Ariccia 2017.

rània, àdhuc més enllà de la mera recepció literària fins a endinsar-se als espais de l'art, l'antropologia i els moviments socials.

Per a l'edició l'autor ha optat pel manteniment de la numeració tradicional, la de Lobel & Page i Voigt, amb tan sols aquelles addicions en lletra i ocasionalment també en nombre que han permès d'integrar els fragments de descoberta recent. La solució de la continuïtat escau al requeriment d'una edició profitosa; Neri no accepta, en canvi, alternatives molt probables, però encara mancades d'un suport clar, que descriuen les edicions alexandrines a partir de criteris temàtics i/o mètrics. L'aparat crític és ras i curt el més complet que recordem, organitzat en un doble cos que ofereix en primer lloc els testimoniatges, en la línia del que és ja una tradició moderna dins l'ecdotica dels texts clàssics<sup>4</sup>, però on a més a més Neri inclou tot de referències de caire lingüístic, estilístic i mètric; a un segon cos trobem l'aparat crític, concebut com a un de positiu i que recull, ordena i tria tota la tradició editora de Safo.

Quant a la pulcra i nítida traducció italiana, la Saffo de Neri es presenta de la manera més simple possible, despullada de tot ornament literari que no fos aquell volgut per la mateixa autora. Traducció i comentari tal volta haurien pogut deixar algun lloc a una lectura més desimbolta i suggestiva, i que la contenció de l'autor ha descartat. Posem com a exemple el terme *θῦμος*, que en dos fragments (fr. 42, 1 i 58c, 5, *pace* per al segon passatge l'ús de *βαρυθυμίας* al fr. 10, 23) admet una interpretació com la que retrobarem al iambe<sup>5</sup>.

El riquíssim comentari ocupa la part més extensa del volum (pp. 535-949) i no deixa cap aspecte per tractar amb autoritat i flexibilitat alhora, d'acord amb el ple coneixement de tot el que a dia d'avui sabem de cada ús lingüístic i estilístic, de cada tema, de cada situació i cada personatge, i mitjançant alhora la prudència a què obliga l'estat fragmentari dels texts i la manca de millor informació sobre tants aspectes, encara. La precisió de cada aspecte comentat va sempre lligada a una constant cerca de la fiabilitat d'allò que s'exposa. Destaca també l'atenció del professor Neri a totes les aportacions, incloses les més recents, sobre qualsevol tema relacionat amb l'obra de Safo. De fet, les abundosíssimes i valuosíssimes observacions fan pensar en una futura i propera publicació, consagrada a la vàlua literària de la creació sàfica a partir de l'exhaustiva anàlisi estilística que l'autor ja ha descabdellat, pas a pas, *ad locum*.

Cap a la fi del volum, la Bibliografia (pp. 951-1038) no desmereix gens les característiques d'una obra exhaustiva i acurada. La secció final de l'obra conté instruments d'una gran vàlua, més encara per a una obra d'una notable dificultat textual i una tan àmplia recepció. Hi trobem en primer lloc un *Conspectus metrorum* articulat en varietats estròfiques; solucions estíquiques dactíliques, jòniques i iàmbiques; eòlies simples i

4. A. Salvatore, *Edizione critica e critica del testo*, Roma 1983, pp. 30-31 i 32-33, cf. pp. 32-33: *Si sta diffondendo, soprattutto in questi ultimi tempi, la consuetudine di aggiungere, tra il testo e l'apparato critico, una sezione che contiene i confronti (o luoghi paralleli) con gli auctores o gli imitatores dell'autore edito e, inoltre, altri richiami che l'editore ritiene utili per giustificare al lettore –senza ingombrare o appesantire l'apparato critico vero e proprio– il motivo della preferenza accordata ad una determinata lezione e porgergli comunque gli strumenti necessari perchè egli ripercorra lo stesso cammino percorso dall'editore, anche se gli elementi che questi gli offre possano orientarlo verso risultati differenti (l'edizione critica è spesso, più che un punto di arrivo, un punto di partenza)*. Per a aquest concepte de l'edició oberta, que coincideix amb el honest i exemplar judici de Neri sobre el seu propi treball, traducció inclosa, vegeu B. Gentili, «L'arte della filologia», in E. Flores (ed.), *La critica testuale greco-latina, oggi. Metodi e problemi*, Roma 1981, 9-25; A. Salvatore, «Tra innovatori e conservatori. Riflessioni metodologiche», in E. Flores, *op. cit.*, 45-63.

5. Hippon. fr. 30, 1 ed. Degani i nota al peu.

compostes; mixtes de jòniques i coriàmriques; asinartets; solucions elegíiques; i finalment les d'anàlisi insegura (pp. 1039-1046). Segueix un complex *Index uerborum* (pp. 1047-1101) que inclou també, juntament amb les indicacions textuais pertinents d'acord amb la transmissió i amb les reconstruccions, sengles llistats incipitari i clausular. A continuació apareixen un *Index fontium* (pp. 1102-1111), un *Index locorum* (pp. 1112-1116) i un *Index nominum et notabilium* (pp. 1117-1124, aquests dos darrers a càrrec d'E. Mencarelli i F. Righi).

El servei que ha de fer una ressenya, malgrat la modèstia de la present, exclou una comunió devota i perenne amb l'obra sotmesa a lectura. Ara bé, tota crítica de detall a l'edició de Neri serà el fruit de la injustícia per tal com dos raons poderoses obliguen a tenir el guiatge de la prudència: en primer lloc, la naturalesa de la transmissió, que un dia pot capgirar certes reconstruccions, tant de l'ordenació dels poemes com de les anàlisis lingüístiques, estilístiques i mètriques, per no parlar del tractament de mites, temes d'actualitat, tòpics literaris, etc.; segonament, l'originalitat de la creació de Safo n'exclou sovint l'opció d'entendre-la a partir de la comparació amb obres properes, que no hi són. D'altra banda, a una obra de l'extensió d'aquesta, amb les seues més de mil cent pàgines, no resulta gens fàcil de fer casar tot el que s'hi diu: si el 2017 Neri apuntava com a possible l'existència d'una lectura directa de Safo entre els bizantins cultes, en els termes en què ho havia proposat Antonio Garzya (pp. CIX i 463), ara adés manté la possibilitat com la descarta (pp. 75 i 928, respectivament). Observacions atentes a la veritat, no pas a un ànim de retret, són les que ens fan indicar la conveniència de parar atenció, dins la recepció de Safo a les darreries del segle XIX i els inicis del XX, a l'obra de l'ucraïnesa Lesya Ukrainka. A la bibliografia, potser les entrades corresponents als treballs lexicogràfics d'Helena Rodríguez Somolinos podrien haver aparegut indexats a la lletra R.

Inexcusable des d'ara com a edició de Safo, imprescindible per a qualsevol comentari sobre la seua obra i sobre tota la tradició poètica de veu femenina a la literatura grega antiga si més no, l'edició de Camillo Neri proporciona a especialistes i estudiosos una eina preada. I no només per a la poetessa de Lesbos: rigor del mètode i discreció d'autèntic savi casen a la perfecció per a oferir un treball d'un mèrit extraordinari. —JORDI REDONDO.  
*Universitat de València.*